

**KOSOVA HALKI NEDEN İSLAM'I SEÇTİ?
KOSOVA ARNAVUTLARININ
İSLAMLAŞMA SÜRECİ ÜZERİNE-1**

*Feim Gashi**

Özet

Balkanlar'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kosova'nın bugün topraklarında farklı etnik gruplar yaşamakta ve bunların her biri bu toprakları sahiplenme noktasında farklı düşünceler taşımaktadır. Soğuk Savaş sırasında dondurulmuş olan etnik ve dini sorunlar, Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından tekrar canlanmış ve birçok bölgede kanlı çatışmaların çıkmasına neden olmuştur.

İslam gerçeğini kabul edemeyen güçler onun yayılmasıyla ilgili gerçekleri çarpıtmaya çalışmışlardır. Balkanlarda İslam tarihini lekelemek için İslam'ın güç kullanarak taraftar kazandığı iddiasının bilimsel hiçbir dayanağı bulunmamaktadır. Bu tür iddiaları özellikle Arnavutlar için dile getirmek tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Nitekim Arnavutlar İslam dinini adalet, samimiyet, gerçeklik, dürüstlük ve daha nice değer esaslarından etkilenerek benimsemişlerdir. Öyle ki bu değerlerin yok olmaya yüz tuttuğu bir dönemde, İslam Kosova'da yayılma imkânı bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kosova, Arnavut, İslamlaşma

Why Kosovo Community Converted to Islam?

On Process of Kosovo Albanians Conversion-1

Abstract

In today lands of Kosovo, one of the oldest settlement of Balkans, are living different ethnic groups and each of them has different thoughts to have possession of these lands. The ethnic and religious

problems which were stopped during the cold war, have reborn again after the cold war and lead to bloody conflicts in many regions.

The powers which cannot accept the Islam have worked to distort the realities of its expanding. There is no scientific support of claim that Islam used power to gain adherent in Balkans. These kind of claims, especially for Albanians, are not squared with historical realities. Thus, Albanians had embraced Islam religion impressing by its justice, sincerity, authenticity, honesty and so on other basic values. Insomuch that, in a time when these values were beginning disappear, Islam was expanded in Kosovo.

Key Words: Kosovo, Albania, Islamization

Giriş

Kosova'nun devletleşmesi, Sırp ve Arnavutlar arasında hala tartışma konusu olma özelliğini korumaktadır. Kosova sorunun temelinde, bu toprakların iki millet için de hayati önem arz etmesi yatmaktadır. Kosova, bir yandan Sırp ve Arnavutların ulusal bilinçlenme merkezi konumundayken, bir yandan da "Büyük Sırbistan" ve "Büyük Arnavutluk" rüyalarının vazgeçilmez unsurudur. Sırlar için, Sırp milli uyanışının ve davasının merkezi olan Kosova, Arnavutlar için de asla vazgeçilemeyecek bir Arnavut toprağıdır. Arnavut milliyetçiliğinin temelini oluşturan Prizren Birliğı'nin veya eski adıyla Prizren İttihat Cemiyeti'nin (*Lidhja Shqiptare e Prizerenit*)¹ temellerinin atıldığı yerdir. Ayrıca Arnavutlar Kosova'ya yerleşen ilk topluluğun da ataları İlirler olduğunu, Sırların sonradan bölgeyi işgal ettiğini savunmaktadırlar. Arkeolojik bulgular da bugünkü Kosova topraklarındaki ilk insan yerleşimlerinin, M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzandığını ve bölgenin ilk

¹ Prizren Birliğı bazı araştırmalara göre 10 Haziran 1878 yılında Prizren şehrinin "Bayraklı Camisi'nde gerçekleşmiştir. Bazılarına göre de 1 Temmuz 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Prizren şehrinde kurulan ilk milliyetçi Arnavut örgütüdür. *Arnavut Ulusunun Haklarını Savunma Birliğı* ve *Arnavut Birliğı* olarak da bilinir. Balkanlardaki tüm Arnavut bölgelerinden 300 temsilcinin toplanmasıyla birliğin kurulma amacı Arnavutların yaşadığı tüm bölgelerin birleşmesiydi; bu da Osmanlı, Prizren, İşkodra, Manastır ve Yanya vilayetleri çerçevesi içinde kurulacak bir devlet anlamına gelmektedir. Arnavut tarihinde bir birleşik Arnavut bölgenin kurulması için ilk ciddi girişim olarak bilinmektedir. Bkz, Ahmeti, Nuredin, *Krerët Fetarë në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare në Vilajetin e Kosovës (1878-1912)*, Instituti Albanologjik i Prishtinës Yay, Prishtinë 2011, s. 184.

yerleşimcilerinin, günümüz Arnavutlarının ataları sayılan Dardanlar (Pellazglar² ve İliiryalılar) olduğunu göstermektedir.³

Bugünkü Kosova milattan önce meskûn bir bölgeydi. Antik kaynaklar, burada İliiryalılar'ın bir kolu olan Dardanya (Dardanët) kabilesinin yaşadığını ifade ederler. Bunlar, bu bölgede önce kendi devletlerini kurmuşlar, ancak daha sonraki tarihlerde Roma ve Bizans hâkimiyeti altına girmişlerdir. Arnavutlar Hıristiyan olmadan önce Politeist inancına sahiptiler. Zamanla politeizm, yerini Hıristiyanlığa bırakmıştır. Böylece, 313 yılında Hıristiyanlık resmi din olarak kabul edilerek halk arasında yayılmıştır. Arnavutlar, daha sonra kilisenin Katolik ve Ortodoks mezheplerine bölünmesiyle, iki mezhebe ayrılmışlardır.⁴ Ancak Müslüman olmadan önce Arnavutların tümü Hıristiyan inancına sahipti tezi gerçekleri yansıtmamaktadır. Nitekim bu tezi savunacak etnografik, kültürel ya da arkeolojik bulgular elde edilememiştir. Bu tezi ortaya atanın da Ortodoks kilisesi⁵ olduğunu bilinmektedir.

İslam'ın ortaya çıkışı ve hızla yayılışı Balkanlarda yaşayan toplumları etkilemiştir. Kosova Arnavutlarının İslamlaşma sürecini daha iyi anlaşılması için konuyu tarih seyir içinde ayrı dönemlere ayırmak uygun olacaktır. Bununla ilgili Basha'nın yapmış olduğu dönem ayırımını esas almaya çalışılacaktır. Basha dönemleri (I) Osmanlılardan Önceki Dönem, (II) Osmanlılar Dönemi, (III) Osmanlılardan Sonraki Dönem ve (IV) Günümüzdeki Durum⁶ şeklinde ayırmaktadır. Her dönem hem siyasi hem de inanç alanında bir dönüşümü ifade etmektedir. Son dönem hariç diğer dönemleri daha detaylı olarak açıklamaya çalışılacak. Çünkü son dönem ile ilgili ayrı bir çalışma yapılması daha uygun olacaktır. Bununla ilgili ilk çalışmalara tarafımızca başlamıştır.

² Pellazga'lar, İliiryalıların atalarına verilen isimdir. Skender Anamolli ve Diğerleri, *Historia e Popullit Shqiptarë Iliret Mesjetar Shqipëria Nën Perandorin Osmane Gjatë Shek. XVI- Vitet 20 të Shek. XIX*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë: Toena Yay., 2002, s. 374.

³ Toçi, Fatmir, *Kosova në Vështrim Enciklopedik*, Akademia e Shkencave Qendra e Enciklopedis Shqiptare, Toena Yay., Tiranë, 1999, s. 71

⁴ "Albanians", *The Illustrated Encyclopaedia Of Mankind*, s. 46.

⁵ Piraku, Muhammed, *Roli i Islamit në Integrimin e Shqipërisë Etnike dhe të Kombit Shqiptar*, http://www.horizonti.com/libri/rreth_perhapjes_se_islamit/Piraku2.html

⁶ Basha, Ali Musa, *Islami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Biblioteka Islame, Tiranë, 2000, s. 33.

Osmanlılardan Önceki Dönem

Osmanlılardan önce bu bölgede, İslam dininin ve Müslümanların mevcudiyetinin hangi tarihlerde başladığı konusunda çeşitli tezler bulunmaktadır. Bazılarına göre İslam bölgeye Osmanlı döneminde girmiştir. Fakat yapılan çeşitli araştırmalar göstermektedir ki, Osmanlılardan önce de buralarda Müslümanlar mevcuttu. Zira Balkan toplumlarının Müslümanlar ile çeşitli ticari, diplomatik, ilmi, askeri münasebetleri bu tarihten önce de var olmuştur. Ayrıca, İslam ülkelerine ticari maksatla gidenlerin bir kısmının Müslüman olup geri döndüğü bilinmektedir.⁷ Araştırmalar, İslam dininin bölgeye girişinin, buradaki milletlerin putperest oldukları tarihlere kadar uzandığını göstermektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen veriler (mağaralarda Müslümanları gösteren çeşitli resimler), kazılarda bulunan son Emevi Halifesi Mervan II (744-750) dönemine ait paralar vs. Müslümanların eskiden bu bölgelere geldiklerini göstermektedir.⁸ Bosnalı bilim adamı M. Haxhijahiq durumu "eğer bu bilgiler gerçek ise ki tarih araştırmaları bunu gösteriyor, Hıristiyanlık Güney Slavlarına ulaştığında İslam da Balkanlara ulaşmış ve etkisini göstermeye başlamış bulunuyordu"⁹ sözleriyle değerlendirmektedir.

Bu araştırmalar VIII. y.y.'da bazı Müslüman kişi veya grupların bu topraklarda göründüklerini söylemektedir,¹⁰ Arnavutlar, Osmanlı döneminden önce bazen tüccarlarla, bazen de farklı askeri ya da sivil gruplarla kurdukları temaslar neticesinde İslam dini ile tanışmışlardı.¹¹ Örneğin, Mostar'ın bazı köylerinde Mervan II (744-750) ve el'Himar dönemine ait gümüş paralar bulunmuştur.¹²

Yine İslam'ın yayılmasıyla ilgili hat sanatının meşhur isimlerinden biri olan el-İdrizi ve onun rehber arkadaşı olan İbn Havkali'den bahsedilmektedir. Bu iki şahısın, 12. yüzyılda Avrupa'yı gezdikleri sırada,

⁷ İbrahimi, Nexhat, *Muslimanët në Ballkan në Periudhën Paraosmane*, Prizren, 1989, s. 2.

⁸ Hadzijahic, Muhamed, - Traljic, Mahmud, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Kaligraf Yay., Sarajevo 1991, s. 20-21.

⁹ İbrahimi, Nexhat, *Islami Eshite Fe Autoktone në Trojet Shqiptare*, <http://burimi.org/autoret/103-islami-eshte-fe-autoktone-ne-trojet-shqiptare.html>

¹⁰ Ciroka, Blerim. *İngiltere'de Yaşayan Arnavut Gençlerin Dini Kimlikleri-İnanışları-Yönelişleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 23.

¹¹ Anamolli, s. 58.

¹² Basha, a.g.e., s. 35.

gelişmiş tarımdan, küçük işletmelerden bahsetmesi, ticaret yapan insanlar arasında Müslümanların da varlığını, Müslümanların bu tarihlerde Avrupa'ya ticaret için gittiklerini ve Avrupa'nın, Müslüman dünyasına hiç yabancı olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda, oraya giden bazı Müslümanlar, coğrafi ve ticarî şartlarını beğenmeleri sebebiyle oraya yerleşmişlerdir. Reskovec'e yakın *Arapaj* isminde bir köyünün olması, bunun oraya gelen Araplardan kaldığı bir yerleşim yeri olduğunu gösterir.¹³

Ebû Hâmid el-Endelusi, 1150-1153 senelerinde Macaristan'da kalmış ve "*El Murib an Ayani'l-Magrib*" adlı eserinde Macaristan'da biri dışarıda Hıristiyan gibi görünüp aslında Müslüman olan kimseler, diğeri Hıristiyanlara sadece savaşlarda yardım eden ve Müslüman olduklarını¹⁴ söyleyenlerden oluşan iki türlü Müslümana rastladığını söylemiştir.

Kaynaklarda İslam dininin ilk olarak XI. yüzyılda Kosova'ya girmiş olduğu ve XIII. yüzyılda bunun daha yoğun bir şekilde gerçekleştiği çoğu çalışmada belirtilmektedir. Osmanlı dönemi ise Kosova'da İslam dininin daha hızlı yayılmasında büyük rol oynamıştır.¹⁵

Balkan topluluklarının İslam'la ilk temasları değişik tarihlerde olmuştur; Bu temasların ilkinin, İspanya'da hüküm süren Endülüs Emevi hanedanlığı zamanında, Arapların Sicilya adasına çıktıkları tarihlerde olduğu, Haçlı Seferleri esnasında daha da arttığı, tüccarlar ve Müslüman davetçiler vasıtasıyla sürdürüldüğü düşünülebilir.¹⁶ Bunu aynı zamanda Bosnalı Tarihçi Muhammed Hadzijaçiç'in, İslam'ın Balkanlara gelişi ile ilgili verdiği bilgiler de desteklemektedir. Hadzijaçiç'e göre Balkanlarda ilk olarak Müslümanlar (İsmaililer), 11. yüzyılın ortalarında görülmüşlerdir. Bunların da Bulgaristan'ın Voolge şehri veya Macaristan taraflarından geldiklerini söylenmektedir.¹⁷

¹³ Basha, a.g.e., s. 36.

¹⁴ Basha, a.g.e., s. 39.

¹⁵ Drançolli, Jahja, "Perhapja e Islamit në Kosovë", *Edukata Islame*, XXXV nr. 76, s. 268.

¹⁶ Morina, Qemajl, "E Vërteta Dhe Paragjykimet Për Islamit Në Botë Dhe Ndër Shqiptarët", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995, s. 30.

¹⁷ Ibrahim, Nexhat, *Islami dhe Muslimanët ne Tokat Shqiptare dhe në Ballkanin Mesjetar*, Logos Yay., Prishtinë, 2003, s. 61-62.

Balkanlar'a, İspanya, Macaristan ve Sicilya üzerinden ulaşan İslam inancının bölgede yayılması, genellikle şu şekillerde olmuştur;

Ticaret ve deniz yoluyla; XI. yüzyıldan beri Ortadoğu ile Avrupa ve Akdeniz arasında düzenli deniz ticaret bağlantıları bulunmuştur. Özellikle Arap ölkeleri ve Türkmen aşiretleri, yoğun ticaret bağlantılarını Adriyatik kıyı kentleriyle ve Arnavutluk ile devamlı bir şekilde yapmışlardır. Bazı verilere göre bu bağlantılar eski çağlardan kalmadır. Bazı tüccarların verimli vadiler ve kasaba çevresinde güzel koşullarda kıyı kentleri buldukları ve buralara yerleştikleri de yazılmaktadır. Bu, ilk Müslüman toplumun oluşumunda çok büyük bir rol oynamış ve giderek daha gelişmiştir.¹⁸

Siyasi ve askeri bağlantılarla; Balkanlar ilk İslam ordusu ile Mesleme döneminde 720 yılında Edirne ve Selanik seferinin yapılışında karşılaşmıştır. Aynı zamanda Araplar IX. yüzyılda Balkanlara askeri seferler de düzenlemiş ve 827 yılında Sicilya'yı ele geçirmişlerdir. Müslümanlar tarafından İspanya'nın fethi aynı zamanda Müslümanlar ve Balkan halkları arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başladığının göstergesidir.¹⁹

Farklı asker, tüccar ve dini grupların faaliyetleriyle; Örneğin dünyaca ünlü Türkolog Halil Inalcık'a göre Sarı Saltuk, 1241 yılında 40 aileyle birlikte Bulgaristan'a yerleşmiştir. Büyük Arnavut tarihçisi Ekrem Vlora'ya göre de Sarı Saltuk ve müritleri Osmanlının Balkanlara gelişini hazırlamak için XII. yüzyılın başlarında buralara gelmişlerdir. Günümüzde Arnavut topraklarında Sarı Saltuk adını taşıyan yerler mevcuttur. 1190 yılından beri Arnavutluk Kruja şehrinin 600 metre uzağında bir daę tepesine (Mali Sari Salltëkut) "Sarı Saltuk Dağı" denilmektedir. Bu dağın tepesinde Sarı Saltuk Tekkesi bulunmaktadır. Tekkenin yanındaki büyük bir kayadan çıkan suyun řifa niyetine içildiği bilinmektedir.²⁰ Skender Rizaj da günümüzde Kosova'nın İpek şehrinin yakınlarında Sarı Saltuk türbesinin bulunduğunu ifade etmektedir.²¹

¹⁸ İbrahimi, "İslami Ėshtë Fe Autoktone...", a.g.m.

¹⁹ İbrahimi, *İslami Ėshtë Fe Autoktone ...*, a.g.m.

²⁰ İbrahimi, *Nexhat, Sari Salltëku dhe Roli i Tij në Përhapjen e Islamit në Trojet Iliro-Shqiptare e Ballkanike Para Shekullit XIV*, <http://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=556&h=sari+salltuku>

²¹ Skender, Rizaj, *Shqiptarët dhe Serbët në Kosovë, Prishtinë, 1991, s. 49*

*Topluca ya da bireysel biçimde yapılan göçler; Örneğin el-Aga ailesi, 1291 yılında Dragaş beldesine yerleşmiş ve burada bir cami inşa etmişlerdir.*²² Bu cami aynı zamanda Balkanlardaki ilk cami olarak kabul edilmektedir. El-Aga ailesinin günümüz Suriye'nin Halep bölgesinden geldikleri bilinmektedir. Konuyla ilgili Suriye Cumhuriyeti Vakıf Bakanlığı ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından 10 Ekim 1995 yılında verilen bir sertifika göre, el-Aga ailesinin 1205'ten başlayarak 1291 yılına kadar Suriye'nin Halep yerleşimini terk ederek Kosova'nun Dargaş yerleşiminde yerleştikleri ve burada cami inşa ettikleri bildirilmektedir. Tarihçilere göre de bunu kanıtlayan cami üzerindeki taşlarda bulunan yazılardır. Bu taşlar üzerinde caminin 1822 yılında restore edildiği ancak ilk olarak 1289 yılında Ahmet Aga tarafından yapıldığı bildirilmektedir.²³

İslam dininin tarihine bakıldığında dünyanın farklı yerlerinde sadece fetihlerle yayılmadığı görülmektedir. İslam dini kılıç ve ordu olmadan da yayılmış bir dindir. Bütün bu olaylar da Balkanlar'a ve Kosova'ya İslam'ın gelişinin, Osmanlılardan önceye dayandığını göstermektedir. Bazı tarihçilere göre İslam dini Kosova'ya ilk kez 8. yüzyılda ulaşmıştır. Ancak Kosovalı Arnavutların İslam dini ile tanışmalarının X-XI. yüzyıllarda gerçekleştiğini savunanlar çoğunluktadır.²⁴

Osmanlılar Dönemi

Arnavutların İslam'la ilk temasları Osmanlılardan önce ticari, askeri ya da dini sebeplerle başlamışsa da bu bölgede gerçek manada İslam'ın yayılışı Osmanlılar zamanında olmuştur.²⁵ Aynı zamanda Balkanlar'da sadece iki millet toplu olarak İslam'ı seçmiştir. Bu milletler Arnavut ve Boşnaklardır. Bunların dışında diğer milletlerden ihti-

²² İbrahimi, Nexhat, *Kontaktet e Para te Islamit me Popujt Ballkanike ne Periudhen Paraosmane*, Logos Yay., Shkup, 1997, s. 43-57.

²³ Xhamia e Fshatit Mlikë e Vjetër që Nga Viti 1289 [http://forumi.kurandhesunet.net/islami-feja-e-vetme-e-pranuar-tek-all-llahu-subhanehu-ve-teala\(29\)/xhamia-e-fshatit-mlike-e-vjeter-qe-nga-viti-1289-a\(20160\)html](http://forumi.kurandhesunet.net/islami-feja-e-vetme-e-pranuar-tek-all-llahu-subhanehu-ve-teala(29)/xhamia-e-fshatit-mlike-e-vjeter-qe-nga-viti-1289-a(20160)html)

²⁴ İbrahimi, *Kontaktet e Para te Islamit ...*, a.g.e., s. 79.

²⁵ Duka, Ferit, "Momente të Kalimit në Islam të Popullsisë Shqiptare në Shekullin XV-XVII", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995, s. 119.

dalar sadece ferdi planda olmuş, toplu olarak İslam'ı seçen olmamıştır.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde bölgenin etnik ve dini durumunda büyük bir değişiklik yaşanmamıştır. 1480'lerde Prizren civarındaki köylerde herhangi bir Müslüman nüfusa rastlanmamışsa da²⁶ beş yıl sonra yani 1485 yıllarında İşkodra (Shkodëra) ve İpek şehirlerinde Müslüman nüfusu bulunmaktaydı. Aynı zamanda 1487 yılından beri Prishtina ve Vuçiterna'de Müslüman nüfusu kaydedilmiş bulunmaktadır.²⁷

Osmanlılar, İslam dininin Balkanlar'da ve Kosova'da yayılmasında çok büyük bir rol oynamışlardır. Osmanlıların 14. yüzyıldan, 20. yüzyılın başlarına kadar bu bölgede hüküm sürmüş olmaları, bölgenin İslamlaşmasında önemli bir etken olmuştur.²⁸ İslam dininin Arnavutlar arasında yayılmasında rol oynayan en önemli etken, 1402 tarihinden itibaren ortaya çıkan "devşirme sistemi" olmuştur. Bu sistemle, Hıristiyan ailelerin, çocuklarını belli bir süre için Osmanlı sarayına vermeleri şart kılınmış, bu çocuklar, Osmanlı sarayında acemioğlanı ve içoğlanı gibi görevlerde bulunmuşlardır. Bunların az bir kısmı, İslam'ı gönüllü olarak benimsedikten sonra, Osmanlı sarayında daha önemli görevlere getirilmekteydiler.²⁹

İslam dini, ilk dönemlerde özellikle büyük şehirlerde yaygınlaşmış, bu da başlıca iki yolla olmuştur. Birincisi; şehirlerdeki insanlar İslam dinini daha erken tanıma fırsatına sahiplerdi. İkincisi; çeşitli sebeplerle köyden şehirlere göç edenler, inançlarını da beraberlerinde taşımışlardır.³⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Vuçitern sancağında Müslüman nüfusta artışlar başlamış, Vuçitern, Prizeren, Priştine gibi şehirler giderek kalabalık Müslüman nüfuslara sahip olmuşlardır.³¹ Bu dönemde toplumun büyük bir kısmının İslam dinine geçtiği anlaşılmaktadır; İpek (90%), Vuçiterna (80%), Priştina (60%), Prizren

²⁶ Aruçi, Muhammed, "Kosova", *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 217.

²⁷ Duka, a.g.e., s. 121.

²⁸ İbrahimi, *İslami dhe Muslimanet ne Tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin Mesjetar*, s. 6.

²⁹ Anamolli, a.g.e., s. 588.

³⁰ Anamolli, a.g.e., s. 590.

³¹ Aruçi, "Kosova" a.g.m., s. 217.

(55,9%), Trepça (21%), Janjeva (14%) vs.³² Aslında Müslümanların durumunu daha net görmemiz için Prizren'deki Kilise durumuna bakmamız yeterlidir. Çünkü Tivar başpiskoposu Marin Bisi'in ifadesine göre 1610 yıllarına kadar Prizeren'de kilise sayısı 80'ni bulurken bu tarihlerde sonra kilise sayısı ikiye inmiştir.³³

XVII. yüzyıla gelindiğinde Arnavutların çoğu İslam dinini kabul etmiş durumdaydı. Kosova'daki hemen hemen tüm şehirlerde inşa edilmeye başlayan cami, tekke, han, türbe, medrese, mektep, kütüphane, zaviye, kale, kule, şadırvan, çeşme ve kervansaraylar şehirlerin dokularını da değiştirmiştir. Bu şekilde Kosova'da inşa edilen vakıf eserlerinin sayısı 359'dur.³⁴ Maalesef 1998-99 Savaşı sonrasında bunların çok az bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Bu dönem içerisinde yıkılan, yıkılan ve tamamen tahrip edilen camilerin sayısı 218'i bulmuştur. Ayrıca bu camilerin imamlarından 32'si de şehit edilmiştir. Savaştan sonra ise yıkılan ve tahrip edilen dini eserlerin tamamı restore edilmiştir. Hatta bu süre zarfında yeni dini eserler edinilmiştir. Bu restore ve yeni inşaat olan dini eserlerin kaynağı, büyük bir kısmı farklı Türk ve Arap dini kurum ve kuruluşlarınca gerçekleşmiştir.

Kosova'da, İslam'ın büyük bir kitle tarafında benimsenmesindeki en önemli faktörlerin başında Kosovalı Arnavutlarını Slavlaştırma politikaları yatmaktadır. Aynı zamanda Ortodoks inancı da Arnavutları yeterince tatmin etmemiştir.³⁵ Arnavutların zaten zayıf olan Hıristiyan kimlikleri ve kendilerine ait bir Kiliselerinin olmaması da başka bir etkidir. Çünkü yapılan ayinler dahi ya Sırp-Hırvat dilinde ya da Yunanca yapılıyordu. Kilise monarşisi de dini ve ahlâkî konularda her türlü tartışmayı yasaklayarak diğer yerlerde olduğu gibi Balkan Yarımadası'nda da bir kültür ortamının oluşmasını engellemiştir. Yine Kiliseye bağlı din adamlarının kötü yasayıları, vaftiz, günah çıkarma, cenaze törenleri, takdis gibi törenlerden aldıkları fazla oranda paralar ve özellikle kırsal kesimlerde bulunan rahiplerin aşırı derecede cahil olmaları halkı etkilemiştir. Aynı zamanda din adamlarının manevi görevlerini ihmalleri, içkili ortamlardan çıkmamaları, mevkileri çıkar

³² Anamolli, *a.g.e.*, s. 590.

³³ Duka, *a.g.e.*, s. 123.

³⁴ İbrahimgil, Mehmet, "Eski Yugoslavya I", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul, 1998, s. 157.

³⁵ Draçolli, *a.g.m.*, s. 270.

için kullanmaları, tutarsızlıklarla dolu Hıristiyan öğretisi ve dogma Doğu-Batı Kiliseleri arasındaki kavgalar nedeniyle halk Hıristiyanlıktan uzaklaşmıştır.³⁶

Her ne kadar bazı tarihçiler Osmanlıların inanç konusunda insanları zorladıkları iddia edilmiş ise de, İngiliz Tarihçi Noel Malcolm "Kosovo a Short History – Kosova – Një Histori e Shkurtër" adlı kitabında haklı olarak belirttiği üzere, İslam'ın Osmanlılar tarafından Balkan halklarına zorla kabul ettirildiği yanlış bir iddiadır. Malcolm'a göre Osmanlılar inanç konusunda kesinlikle kimseyi zorlamamış tam aksine bölgeye inanç hürriyetine göstermiştir. Ona göre böyle bir iddia bilimsel olarak doğru değildir.³⁷

Kur'an'ı İngilizce'ye tercüme eden Georg Sale (1735) konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "*Benim amacım İslam dinini temize çıkartmak ya da ona dünyada önderlik etmek değildir, ancak İslamın kılıçla yayıldığını düşünenlere diyebilirim ki onlar sadece kendilerini aldatmaktadırlar.*"³⁸ Arnavut Tarihçisi Ferit Duka da İslam dininin herkesin kendi isteğiyle seçtiğini şu sözlerle ifade etmiştir; "*İslamın Arnavut topraklarında yayılmasında farklı nedenler vardır, ancak şunu belirtmemiz gerekir ki Osmanlılar tarafından İslamlaşma politikası diye bir şey yoktu. Veriler bize Arnavutlara hiçbir zorlama olmadan kendi hür iradeleriyle İslam'ı seçtiklerini göstermektedir.*"³⁹

Bu düşünceleri destekleyen Dr. Muhamet Piraku şunları belirtmektedir: "*İslam dini diğer dinlere nazaran özellikle de Katolik dinine kıyasla kültüre ve gelişmeye daha açık, aynı zamanda da eğiten, öğüt veren, doğruyu gösteren, adaleti öğreten ve savunan, en önemlisi de eğiten bir dindir.*" Milazim Krasniqi'ye göre de Arnavutların İslam'ı kabul etmeleri onlara hem ahlakî ve manevî gelişimi sağlamlaştırmış hem de çok önemli olan Sırp asimilasyonundan kurtarmıştır.⁴⁰ Buna benzer şekilde Arnavut büyük düşünürü olan Abdi Baleta da İslam'ın Balkanlara yerleş-

³⁶ Basha, *Islami në Shqipëri ... a.g.e.*, s. 61.

³⁷ Morina, Qemajl, "Shqiptarët Urë Lidhëse Ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit", *Takvimi*, Prishtinë, Koha Yay., 2001, s. 14-16.

³⁸ Morina, Qemajl, "E Verteta Dhe Paragjykimet Për Islamit Në Botë Dhe Ndër Shqiptarët", s. 33.

³⁹ Basha, *Islami në Shqipëri ... a.g.e.*, s. 61.

⁴⁰ Krasniqi, Milazim, *Islami dhe Ndikimi i tij në trojet Shqiptare*, http://www.gazetashqiptare.eu/milazim/feja_islame_shqiptare.html

mesine neden olan faktörlere gelince Arnavutların en büyük düşmanı sayılan Arsa Millatoviç'in şu önemli cümlesini hatırlatmaktadır; "Arnavutlar İslam'ı kabul etmekle birlikte Slavlaştırılmaktan kurtulmuşlardır."⁴¹

Her ne kadar bazı kişiler tarafından İslam'ın tarihi karalanmaya çalışılmışsa da gerçekler hiçbir zaman örtbas edilememiştir. Tüm bu karalanmalara en iyi cevabı tarih vermeye devam etmektedir. İslam dinin içinde barındırdığı özellikler gerek Arnavutları gerekse diğer toplulukları özgür iradeleriyle ona inanmaya sevketmiş ve asırlar boyunca da İslam dininden vazgeçememelerine vesile olmuştur.⁴² Günümüzde Kosova'daki Müslümanların oranının %95 olması da bunun açık bir göstergesidir.

Osmanlılardan Sonraki Dönem (Komünist Dönem)

Osmanlıların 1912 yılından sonra Balkanlardan çekilmesi Kosova'da Müslümanların şartlarını ağırlaştırmıştır. Bundan sonra İslam'ın başkenti olan İstanbul ile hemen hemen tüm bağlantılar kopmuştur. Kosova topraklarının Sırp-Malazetler taraflarından ele geçirilmesi, İslam'ın bölgede büyük bir yara almasına neden olmuştur. Yalnızca imamların namaz kıldırmak, cenaze merasimlerine katılmak vb. görevleri devam ederken aynı zorluklar 1914'te yapılan İstanbul Anlaşması'ndan sonra da sürmüştür. Sırplarla Türkler arasında yapılan antlaşmaya göre Kosova'da bulunan Müslümanların hakları koruma altına alınmıştır. Bu anlaşma gecikmeyle ve belli yerlerde yürürlüğe girmiştir.⁴³ Osmanlıların Balkanlardan çekilmesi burada yaşayan Müslümanlar için kara günlerin de başlangıcı olmuş: adaletsizlik, baskı, haksızlık ellerinden alınan mallar ve topraklar, ölümler vb. durumlardan dolayı buradaki Müslümanlar göç etmeye⁴⁴ açık bir şekilde zorlamışlardır.

⁴¹ Baleta, Abdi, *Bashkimi Kobëtar Kusht Për Integrimin e Shqiptarve në Evrop, Dituria Islame*, S. 67-68, s. 29.

⁴² Basha, Musa Ali, "Aspekte të Përhapjes së Islamit në Vendlin Tonë", *Takimi*, : Rilindja Yay., Prishtinë, 2000, s. 94.

⁴³ Kasumi, Haki, "Gjendja Organizative e Bashkësisë Islame te Shqiptaret nën Okupimin Jugoslav (1912-1941)", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995, s. 459.

⁴⁴ Pajaziti, Ali, *Rinia Univeristare Dhe Religjioni*, Logos Yay., Shkup, 2003, s. 78.

II. Dünya Savaşı sonrasında Kosova ve bütün Yugoslavya'da dini açıdan ciddi kısıtlamalar görülmüştür. Müslümanlar Yugoslavya döneminde parti üyesi olamazlardı. Oldukları takdirde dini vecibelerini gizlice yerine getirmeleri gerekirdi. Eğer açıktan hareket ederlerse cezası, partiden ihraç edilmektir ki, bu da birçok olumsuz gelişmelerin sebebi olurdu.

Yugoslavya, devletin ilk kuruluş yıllarında dine karşı sert bir tutum izlerken, yetmişli yıllardan sonra bu tutumunda yumuşama meydana gelmiştir. İslam şeriat mahkemeleri, 1946 yılında iptal edilmiş, 1950'de kadınların yüzlerini örtmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmış; ayrıca aynı yıl, çocukların temel Kur'an bilgisi edindikleri ilkokullar kapatılarak çocukların camilerde öğrenim görmesi, ceza gerektiren hareket kapsamına alınmıştır. II. Dünya savaşının bitmesiyle birlikte ve 1945 yılında Yugoslavya'nın kurulmasından hemen sonra, tüm Medreselerin kapatılması kararı da verilmiştir. Bundan altı yıl sonra Kosova halkına dini hizmet verebilmek için İslam Dini Birliğinin katkılarıyla 01.11.1951 yılında Kosova'nın başkenti Priştine'de ilköğretim niteliğinde bir Medrese açılmıştır. 1962 yılının Eylül ayında ise, öğretime açılan "*Alauddin Medresesi*" bir meslek lisesi statüsünü almıştır.⁴⁵

Yugoslavya döneminde dinin, anayasa ile serbest bırakıldığını görülmektedir. 1946 (25. madde), 1963 (46. madde) ve 1974 yılında (174. maddeye göre) din özgürlüğü Anayasa'da garanti altına alınmıştır. 1947 senesinde Anayasa'da Yugoslavya'daki Müslümanları temsil eden "İslam Birliği Teşkilatı" ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Anayasa'ya göre kanuni açıdan vatandaşların dini cemaat kurmaları serbest sayılmış ve din şahsi bir mesele kabul edilmiştir. Vatandaş dini vecibelerini ferdi ve toplu olarak yerine getirebilmiştir, dinle devlet işleri ayrı tutulmuştur. İslam cemaatinin konumu ve ayrıcalıkları, anayasada formüle edilen maddelerle korunmuş, bu düzenleme, cemaatlerin yasal durumu ile ilgili 1953 kanunuyla yeni bir şekil ve mahiyet kazanmıştır. İnanç sahibi olmak, bütünüyle kişiye özel bir mesele kabul edildiğinden, tüm dini kuruluşlar devletten ayrılarak özerk hale getirilmiştir. Bu nedenle de dini derneklerin kurulması ve idaresi,

⁴⁵ Beçiri, Ayhan, *Kosova Alauddin Medresesinde Fıkıh Eğitim ve Öğretim*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2006, s. 12-15.

din görevlilerinin ve personelinin yetiştirilmesi cemaatlere bırakılmıştır. Bununla birlikte prensipte devletin de dini cemaatlere yardım elini uzatabileceği kabul edilmiştir. İslam Birliği önemli bir yardımı söz konusu olmasa da bazı tarihi camileri koruma altına alıp, senelerce süren restorasyon çalışmaları yapmıştır. 1969 yılında dini alanda tekrar yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerde İslam Birliği'nin statüsü, çalışma organları, finansman ve ayrıca İslam Birliği'nin meclisi, riyaseti (başkanlığı) ve müftülüklerin yetkileri belirlenmiştir.⁴⁶

Buna benzer bir durum 1974 Anayasa'sının 174. maddesinde yer almaktadır. Buna göre "Din ve dini yaşantı insanların özel ve şahsi tutum ve bağlılığına kalan bir şeydir. Devlet hiçbir dini kurumu desteklemez ve yardım etmez ve onlardan herhangi bir şey beklemesiz". Buna göre din, tüm vatandaşlar için özel bir durumdur.⁴⁷ Resmi olarak her ne kadar anayasa kararı bu ise de, gerçek hayatta Müslümanlar farklı zulümlere maruz bırakılmışlardır. Özellikle komünist parti bir sistem arayışı içindeyken, din, "Yugoslav Milletlerin" düşmanı olarak kabul edilmiş ve "kardeşlik ve birlik" formülüyle kurulan bu yeni devlette din, belirlenen politikaya ters telakki edilmiştir.⁴⁸

Yugoslavya döneminde din her ne kadar anayasayla serbest bırakılmış olsa da bu dönemde Müslümanlar farklı zorluklarla karşılaşmışlardır. 1968 yılından okullarda Marksizm dersi verilmeye başlanmıştı. Bunun yanında oruçlu öğrencilerin zorla oruçlarını bozdurmaları için öğretmenlere baskı uygulanmıştır. Zaman zaman din adamlarının işkenceye maruz bırakıldıkları da olmuştur.⁴⁹ Yugoslavya döneminde aynı zamanda İslam ile ilgili yazıların "fundamentalizm" adıyla olumsuz bir şekilde değerlendirildiğine sık sık rastlanmıştır. Nisan 1983'de Saraybosna'da Müslüman entelektüel bir grup "İslam Devleti" kurma suçlamasıyla tutuklanarak mahkûm edilmiş, medyanın bir kısmı da, İslam'ın milliyetçilik ve ayrımcılık kaynağı olduğunu söy-

⁴⁶ Cvitkovic, Ivan, "Islam Community in The SFRY" *Moslems in Yugoslavija*, Belgrade: 1985. Aktaran: Yusuf Salih, *Eski Yugoslavya'da İslam Düşüncesi Çalışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 22-27,

⁴⁷ Musai, Musa, *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s.22.

⁴⁸ Kasumi, Haki, *Bashkësitë Fetare në Kosovë*, Prishtinë, 1988, s. 26.

⁴⁹ Pajaziti, a.g.e., s. 43.

lemiş, İslam Birliği ise toplumda kışkırtıcılıkla suçlanmıştır. Medya-daki menfi ifadelerle, özellikle seksenli yıllarda sık sık rastlanmaktadır. Seksenlerin sonlarına doğru artan milliyetçi akımlar, İslam Birliği'ne de yansımıştır. İslam, sanki sosyal problemlerin kaynağı olarak gösterilmiştir. Televizyonlarda bu konularda açık oturumlar düzenlenmiş oturumlarda Bosna, Sancak, Kosova, Makedonya ve Arnavutluk bir yeşil hat halinde gösterilerek, İslam fundamentalizminin tehlikeleri ve yaygınlığına değinilmiştir. Yugoslavya döneminde dini kitapların basılması da hiç de kolay olmamıştır. Özellikle de seksenli yıllardan önce bir kitabın basılması için senelerce resmi izin verilmesinin beklendiği olmuştur. Dini eser neşriyatı sıkı kontrole tabi tutulmuş ve bunun sonucunda çok az sayıda kitap basılabilmektedir Bunlar genelde ilmiyal ya da muhtasar dini bilgiler ihtiva eden kitaplardı.

II. Dünya savaşından sonra Yugoslavya Devleti tarafından İslam Birliği'ne ait vakıfların alınmasıyla, dini hayatın finansman açısından çöktüğü görülmektedir. Ancak İslam Birliği yetkilileri tarafından zekât, sadakatül-fitr, hac organizasyonu, kurban, kurban derileri gibi finansman kaynaklarının müftülükler vasıtasıyla bu merkeze toplanması sağlanmıştır. Her caminin cemaati için yıllık üyelik ödemeleri tespit edilmiştir. Gönüllü yardımlar ve buna benzer yardımlarla Yugoslavya'da ve Kosova'da İslam Birliğinin ayakta durması sağlanmıştır.⁵⁰

1980'li yıllara gelindiğinde Yugoslavya'da Müslümanların durumları günden güne zorlaşıyordu. Sırp devletinin uyguladığı Müslüman karşıtı politikayı Ortodoks Kilisesi de desteklemekteydi. Aynı zamanda medya da Müslüman karşıtı tavır sergilemekteydi.⁵¹ ve Sırp Oryantalistler tarafından kışkırtıcı İslam karşıtı açıklamalar yapılmaktaydı.

Sırp Oryantalistlerin İslam'a karşı aşağılayıcı açıklamalarının en önemlilerinden bazıları ise şunlardır: Nada Todorov şöyle demektedir: "İslam'da kadınlar, erkeklerin isteklerini yerine getirmekle yükümlüdürler, köle gibi muamele görürler". Danko Tanaskoviç şunları söylemiştir: "İslam dini Sırbistan'da çoğu kişi tarafından hala yabancı ve düşman olarak bilinir". 1989 yılında Miroljub Jevtiçin *İntervju* gazetesinde verdiği

⁵⁰ Aruçi, "Eski Yugoslavya II" ..., a.g.m., s. 189.

⁵¹ Cigar, Norman, *Roli i Orientalistëve Serbë për Justifikimin e Gjenocidit ndaj Muslimanve në Ballkan*, Logos Yay., Prishtinë: 2003, s. 14.

demeçte şunları söylemiştir: “Yugoslavya için en büyük tehlike İslam tehlikesidir”. Aleksandar Popoviç ise; “Benim görevim size gelecekte haber vermektir” diye sözlerine başlamış ve “Yugoslavya’daki en büyük tehlike Müslümanların artan faaliyetleridir, bunların başında Cami inşaatları, dini okullar gelmektedir, bundan dolayı da Sırp devleti tedbirini almalıdır”⁵² diye devam etmiştir.

Sonuç

Tarihi gerçekler her zaman çarpıtılmaya müsaittirler. Özellikle kendi tarihimiz başkaları tarafından yazıldığında çarpıtılmaya daha müsait demektir. Balkanlar’da İslam’ın yayılmasıyla ilgili batılı ilmi araştırmalar bunu en güzel örneğini teşkil etmektedir. Ancak her ne şekilde olursa olsun gerçekler gün yüzüne çıkmış ve çıkmaya devam etmektedir. Balkan coğrafyası da bu tür gerçek dışı tarihi anlatımlarla karalanmaya çalışılmışa da gerçek gizlenememiştir.

Tarih gerçekler farklı bir şekilde yazılabilir ancak hiçbir zaman değiştirilemez. Bunun en iyi örneğini Balkanlarda yaşamakta olan Müslüman Arnavut, Boşnak, Goran ve Türklerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu etnik gruplar İslam’a karşı yapılan tüm karalama kampanyalara rağmen inançlarından vazgeçmemişlerdir. Hatta inançları için hem maddi hem manevi fedakârlıklara bulunmaktan da geri kalmamışlardır. İslam hiçbir yerde güç kullanarak taraftar kazanmamıştır, bu iddiayı özellikle Arnavutlar için dile getirmek tarih gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Balkanların cesur bir milleti olan Arnavutlar, İslam dininin adaleti, samimiyeti, gerçekliği ve diğer birçok üstün vasıflarından etkilenerak İslam’ı seçmişlerdir. Nüfusunun %95 Müslüman olan Kosova için İslam’ın gelişi yayılışı ve günümüzde ki durumunun bilinmesi her açıdan önem arz etmektedir.

Sonuç olarak İnsan haklarının hemen hemen yok olduğu bir dönemde İslam’ın Balkanlarda görülmesi onun hızlı bir şekilde yayılmasına neden olmuştur. Kısaca, İslam Balkanlarda ve özellikle Arnavutlarda zorla değil halkın benimsemesiyle yayılmıştır.

⁵² Cigar, a.g.e., s. 25-33.

Kaynakça

- AHMETİ, Nuredin, *Krerët Fetarë në Lëvizjën Kombëtare Shqiptare në Vila-jetin e Kosovës (1878-1912)*, Instituti Albanologjik i Prishtinës Yay, Prishtinë 2011.
- ANAMOLLË Skender, Kasem Biçoku, Ferit Dyga, Selim Islami, Muza-fer Korkuti, Stavri Naçi, Frano Prendi, Selami Pulaha, Pellum Xhu-fi, *Historia e Popullit Shqiptar/ Iliret Mesjetar Shqiprija Nën Perandorin Osmane Gjatë Shek. XVI- Vitet 20 të Shek. XIX*, Akademia e Shkenca-ve e Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiran: Toena Yay., 2002.
- ARUÇI, Muhammed, "Eski Yugoslavya II", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul, 1998.
- ALBANİANS, The Illustrated Encyclopedica Of Mankind
- ARUÇI, Muhammed, "Kosova", *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002.
- BALETA, Abdi, Bashkimi Kobëtar Kusht Për Integrimin e Shqiptarve në Evrop, *Ditura Islame*, S. 67-68.
- BASHA, Musa Ali, "Aspekte të Përhapjes së Islamit në Vendin Tonë", *Takvimi*, : Rilindja Yay., Prishtinë, 2000.
- BASHA, Musa Ali, *Islami në Shqipëri Gjatë Shekujve*, Biblioteka Islame, Tiranë, 2000.
- BEÇIRI, Ayhan, *Kosova Alaaddin Medresesinde Fıkıh Eğitim ve Öğretim*, Yayınlanmamış Lisans Tezi Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa, 2006.
- ÇİGAR, Norman, *Roli i Orientalistëve Serbë për Justifikimin e Gjenocidit ndaj Muslimanve në Ballkan*, Logos Yay., Prishtinë: 2003.
- ÇİROKA, Blerim, *İngiltere'de Yaşayan Arnavut Gençlerin Dini Kimlikleri-İnanışları-Yönelişleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- DRANÇOLLË, Jahja, "Perhapja e Islamit në Kosovë", *Edukata Islame*, XXXV nr. 76.
- DUKA, Ferit, "Momente të Kalimit në Islam të Popullsisë Shqiptare në Shekullin XV-XVII", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995.

- HADZİJAHİĆ, Muhamed, - Traljić, Mahmud, *Islām i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Kaligraf Yay., Sarajevo 1991.
- [http://forumi.kurandhesunet.net/islami-feja-e-vetme-e-pranuar-tek-all-lahu-subhanehu-ve-teala\(29\)/xhamia-e-fshatit-mlike-e-vjeter-qe-nga-viti-1289-a\(20160\)html](http://forumi.kurandhesunet.net/islami-feja-e-vetme-e-pranuar-tek-all-lahu-subhanehu-ve-teala(29)/xhamia-e-fshatit-mlike-e-vjeter-qe-nga-viti-1289-a(20160)html)
- IBRAHİMİ, Nexhat, *Islami dhe Muslimanët ne Tokat Shqiptare dhe në Ballkanin Mesjetar*, Logos Yay., Prishtinë, 2003.
- IBRAHİMİ, Nexhat, *Islami Është Fe Autoktone në Trojet Shqiptare*, <http://burimi.org/autoret/103-islami-eshte-fe-autoktone-ne-trojet-shqiptare.html>
- IBRAHİMİ, Nexhat, *Kontaktet e Para te Islamit me Popujt Ballkanike ne Periudhen Paraosmane*, Logos Yay., Shkup, 1997.
- IBRAHİMİ, Nexhat, *Muslimanët në Ballkan në Periudhën Paraosmane*, Prizren, 1989.
- IBRAHİMİ, Nexhat, *Sari Salltëku dhe Roli i Tij në Përhapjen e Islamit në Trojet Iliro-Shqiptare e Ballkanike Para Shekullit XIV*, <http://www.zeriislam.com/artikulli.php?id=556&h=sari+salltuku>
- İBRAHİMGİL, Mehmet, "Eski Yugoslavya I", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul, 1998.
- KASUMI, Haki, *Bashkësitë Fetare në Kosovë*, Prishtinë, 1988.
- KASUMI, Haki, "Gjendja Organizative e Bashkësisë Islame te Shqiptaret nën Okupimin Jugoslav (1912–1941)", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995.
- KRASNIQI, Milazim, *Islami dhe Ndikimi i tij në trojet Shqiptare*, http://www.gazetashqiptare.eu/milazim/feja_islame_shqiptare.html
- MORINA, Qemajl, "E Vërteta Dhe Paragjykimet Për Islamin Në Botë Dhe Ndër Shqiptarët", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Ndër Shqiptarët*, Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15-16-17 Tetor 1992, Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës Yay., Prishtinë, 1995.

MORİNA, Qemajl, "Shqiptarët Urë Lidhëse. Ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit", *Takvimi*, Prishtinë, Koha Yay., 2001.

MUSAİ, Musa, *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

PAJAZİTİ, Ali, *Rinia Univeristare Dhe Religjioni*, Logos Yay., Shkup, 2003.

PİRAKU, Muhammed, *Roli i Islamit në Integrimin e Shqiprisë Etnike dhe të Kombit Shqiptar*,
http://www.horizonti.com/libri/rreth_perhapjes_se_islamit/Piraku2.html

RIZAJ, Skender, *Shqiptarët dhe Serbët në Kosovë*, Prishtinë, 1991.

TOÇI, Fatmir, *Kosova në Vështrim Enciklopedik*, Akademia e Shkencave Qendra e Enciklopedis Shqiptare Botimet Toena Yay., Tiranë, 1999.

YUSUF Salih, *Eski Yugoslavya'da İslam Düşüncesi Çalışmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.